

ючи на зовні активну участь у дискурсі, свою колишню політичну роль. Головною причиною такого стану речей, очевидно, є поступове зміцнення позицій інформаційного лобізму, який поставив під свій контроль основні медіаресурси. Саме під його впливом трансформація представницьких структур врешті-решт призвела до розшарування політичного дискурсу на публічний і корпоративний з постійним зростанням впливу останнього.

Що відбувається з нашою політичною культурою?

Мабуть, найвагомішим щодо своїх політичних наслідків результатом медіакратизації влади в українській державі та суспільстві стали переміщення в *політичній культурі* та механізмах ідентифікації громадян. Це особливо важливо тому, що культурні стереотипи і норми політичного спілкування визначають ті рамки, в яких встановлюються масові інтерактивні зв'язки і смислові контакти широких соціальних аудиторій, відтворюються загальноновизнані оцінки політики і влади і формується ставлення громадян до них.

Точніше, внаслідок трансформації політико-культурної сфери в розвинутих індустріальних країнах уже появились нові системи орієнтації, переваг, значеннєвих реакцій. Зростає різноманіття політичних зв'язків, що спираються на електоральні комунікації, поступове скорочення публічності в розподіленні влади і зближення громадянських та приватних форм існування людини, медіатизація і олюднення політики, проникнення технологій і етики шоу-бізнесу у владні комунікації, віртуалізація політичного простору і становлення різних типів медіакратії — все це, нехай і в первісному вигляді, знайшло своє відображення в культурному портреті передових суспільств.

Не випадково через це ряд західних авторів ставить питання про появу (і затвердження) нової політичної культури (НПК). На думку Т.Кларка і Р.Інглгарта, така політична культура стала формуватися в західних країнах з середини 1970-х років під впливом «кумулятивного» соціального ефекту расових, етнонаціональних, статевовікових, екологічних, сексуальних та інших політично значимих розколів, які помітно потіснили звичні класові розмежування. Її ключові відмінності від традиційної (для західних демократій) політичної культури полягають в наступному:

1. Трансформація традиційного політичного спектра з його поділом на лівих і правих, що викликала у багатьох лідерів і громадян сумніви щодо своєї здатності орієнтуватися в тому, що відбувається в сфері політики.
2. Чітке відокремлення соціальних питань від фінансово-економічних, які вказують на те, що питання першого типу стають «предметом спеціального дослідження», а відповідні позиції громадян,

- і лідерів і партій уже не визначаються їх точкою зору щодо фінансових питань.
3. Підвищення значимості соціальних питань, порівняно з фінансово-економічними, зумовлене зростанням добробуту, оскільки «по мірі того, як люди стають заможнішими, вони починають приділяти значно більше уваги стилю життя і рівню комфорту, ніж традиційним економічним проблемам».
 4. Посилення індивідуалізму в ринкових і суспільних відносинах, скептичне сприйняття традиційних програмних принципів лівих партій, таких як націоналізація і зміцнення соціальної держави, при цьому «“ринковий лібералізм”, який раніше асоціювався виключно з правими партіями, з’єднується зі соціальною прогресивністю, яка до цього пов’язувалася з лівими партіями».
 5. Сумніви щодо соціальної держави, які виявляються в настороженому ставленні до великих централізованих бюрократичних структур національної держави і в орієнтації на «децентралізацію влади і ділове співробітництво з приватними компаніями, якщо ті функціонують більш ефективно», на федералізм і регіоналізм, а також місцеве самоврядування, покликані «зробити владні структури більш компактними і сприйнятливими до поглядів громадян», сприяти «партнерству між органами влади».
 6. Розвиток політики, націленої на розв’язання конкретних проблем, розширення участі громадян в управлінні, послаблення ієрархічних політичних організацій, які свідчать про те, що «нова політична культура протистоїть традиційним бюрократичним структурам, партіям і їх лідерам», надаючи перевагу новим суспільним рухам, які підтримують прямі зв’язки з виборцями і чітко реагують на їх потреби. «Нові групи намагаються брати участь у визначенні основних напрямів політики, поряд з політичними партіями і авторами наявних програм, і претендують на участь у наданні послуг, конкуруючи з державними відомствами, лідерами клієнтел і профспілками».
 7. Укорінення передусім у найрозвиненіших суспільствах і серед молодих, освічених і забезпечених людей¹⁰⁴.

Такий детальний опис ознак НПК покликаний показати, що її виникнення зумовлене впливом соціально-економічних і духовних процесів, які розгортаються в рамках цілком певних традицій, а саме – тих, які склалися в західних демократіях. Характерним є при цьому, що культура такого типу однаково підтримує тенденції до демократизації публічної сфери (за рахунок популістських, цезаристських і клієнтелістських практик, підвищення поваги до норм та інститутів влади, розширення мережових і плебісцитарних зв’язків) і до її деполітизації (шляхом посилення настанов і цінностей приватного життя, заохочення дополітичної пасивності та громадянського конформізму).

Важливо враховувати і те, що, незважаючи на свою локалізацію в західному світі, НПК наділена доволі сильним демонстраційним ефектом, тобто здатна стимулювати сторонніх агентів до запозичення низки її елементів і намаганням привити їх у власних суспільствах. Таке міркування, а також сама припустимість подібного запозичення спонукають задуматися про можливість утвердження НПК в українських умовах. Цей варіант дозволив би створити особливі ментальні структури і неформальні мережі, які могли б стати джерелом досить перспективної орієнтації державної політики, джерелом, яке діє ніби поверх створеної економічної системи і полегшує зближення нашої країни з демократичними державами.

Парадоксально, але в нашій країні присутні деякі з тенденцій і передумов, що сприяють зародженню НПК. Так, у зв'язку з ліквідацією жорстких ідеологічних обмежень, властивих раніше українській державній політиці, стрімко зросла здатність суспільства до культурної інтеграції (і водночас — до розширення свого впливу на інші культурні світи). Позитивну роль відіграє також той факт, що вітчизняна політична культура поліцінісна за своїм характером і вміщує багато субкультур, а значить — якоюсь мірою близька до сучасної мультикультурної моделі.

Незаперечно і те, що в Україні діє низка тенденцій, які активізують процеси культурного запозичення. Візьмемо, наприклад, укорінення в українській політиці інституту виборів. І хоч саме по собі таке вкорінення свідчить про «другорядність» країни як виробника «політичного європродукту» (електоральної культури), воно підготовляє ґрунт до освоєння нею демократичних цінностей. До тенденцій, що універсалізують українську політичну культуру і полегшують запозичення культурних цінностей, належить і комерціалізація політичного простору, який досить органічно вписався в структуру мислення вітчизняних акторів. Мало того, в окремих напрямках, зокрема щодо свідомого розвитку в політичному просторі медіавідносин, наше суспільство не лише рухається в руслі загальносвітових процесів, але й випереджає західні (що, до речі, аж ніяк не підвищує якість його політичної культури).

Одне слово, деякі підстави для відтворення в Україні елементів НПК існують. Проте загалом подібна, теоретично цілком припустима трансформація на даний момент навряд чи здійснима передусім через те, що українське суспільство не пододало обмежень тієї класової політики, яка фактично вже «вмерла» на Заході. Як би не старалося українське керівництво позиціонувати країну у світовому товаристві як ринкову і демократичну, очевидно, що в ній збереглися і інституціональні механізми, і неінституціональні джерела масового протесту проти базових для ринкових демократій способів організації економіки та політики. Не випадково, що політичні проекти популістських партій мають чималу привабливість для української аудиторії. Інакше кажучи, в Україні відсутня соціальна база для некласових орієнтацій. По суті, єдиною здатною до

сприйняття НПК групою є ліберально налаштовані інтелектуали. Але їхній більш ніж скромний соціальний і політичний вплив не дає змоги вести мову про владний потенціал політичної культури даного типу.

І все ж головною перешкодою на шляху комунікативного проникнення НПК в політичний простір України – сам стан вітчизняної політичної культури, надзвичайно високий опір культурного матеріалу новим системам політичного мислення і поведінки. Незважаючи на шістнадцятиріччя воістину епохальних перетворень, українська політична культура залишилася практично попередньою, зазнавши лише досить незначних змін. Типові форми поведінкової активності населення все ще визначаються слабоінтегрованою системою ціннісних переваг, які свідчать про глибокі фрагментації суспільства.

Властиві для української політичної культури внутрішні ціннісні демаркації і суттєві розколи між окремими сегментами не стільки сприяють її зближенню з мультикультурною моделлю, скільки утруднюють абсорбцію периферійних субкультур і утворення цілісної, з політичної точки зору, гомогенної культури. Більш того, українська політична культура за всієї своєї початкової різноманітності чинить опір проникненню і західних (ліберальних), і східних цінностей, зберігаючи, врешті-решт, деякий стійкий «перехідний» стан. Подібна ціннісна невизначеність і органічна нерівномірність базових орієнтирів пояснюється взаємним накладанням тих обмежень на засвоєння культурного матеріалу, які виходять як із західного, так і від східного культурного напівсвітів. Ці паралельно наявні взаємні обмеження не дозволяють українському суспільству знайти єдину політичну форму для різноманітних підходів і орієнтації в сфері влади.

Слід зазначити, що домінуюче становище в українській політичній культурі (як в сімейно-побутовій сфері, підприємстві тощо), як і раніше, посідають традиційні цінності. Через те не дивно, що більшість українців досить специфічно трактують ідеї демократії, плюралізму і ринку. Звичайно, в нинішніх позиціях наших співвітчизників можна побачити реакцію на реальний досвід демократизації в 1990-ті роки. Проте, враховуючи тривале панування в країні усних та інших характерних для середньо- і ранньоіндустріального суспільства комунікацій (які й сформували її публічну сферу), правомірно припустити, що переважаючі нині переконання *відтворюють раніше засвоєні* фундаментальні цінності і уявлення. Інакше кажучи, є підстави вважати, що під впливом перебудови, постперебудови і наступних трансформацій традиційні, архаїчні переконання більшості населення просто «захиталися», зберігаючи базові настанови, які поділялися багатьма поколіннями.

У цьому плані досить показовими є дані соціологічних опитувань. Згідно з такими опитуваннями 75% українців вважають демократичні процедури пустою формальністю, а майже 66,4% думають, що від протистих громадян у владі нічого не залежить. Лише 3% респондентів пере-

конані в тому, що під демократією слід розуміти підкорення меншості рішенням більшості, і тільки 6,2% демонструють готовність до участі у суспільних справах. Разом із тим 62,6% опитаних виступають за силове вилучення у «нових українців» несправедливо нажитих багатств.

У ході дослідження, проведеного нами, виявилось, що в різних частинах політичного спектра українського суспільства присутнє бажання мати сильну державну владу, авторитарний спосіб її здійснення. Крім того, вчені дістали чимало даних, які свідчать про те, що українці швидше декларують свою прихильність до важливих демократичних цінностей, і що ці цінності є для них швидше знайомими, ніж засвоєними, не є зразком, правилом їх повсякденного життя. Між тим зрозуміло, що культурна незасвоєність принципів демократії і прав людини, що стали поживним середовищем для НПК, неодмінно веде до маргіналізації і тривіалізації орієнтирів останньої в українському менталітеті.

Унаслідок збереження в більшості українців етатичних і патерналістських переваг сучасні комунікації забезпечують не стільки оновлення культурної бази політики на основі сприйняття громадянами «некласових» і ліберальних моделей політичного мислення і поведінки, скільки *тиражування попередніх політичних цінностей*. Панування традиціоналістської культури посилює і той факт, що чимала частина населення країни не в змозі використовувати інтернет-комунікації.

Домінування в українській політичній культурі традиційних архетипів ставить бар'єр на шляху засвоєння цінностей НПК ще й тому, що такі архетипи в принципі стримують трансформацію ціннісних структур у полі політики, сприяючи закріпленню суперечностей між власне культурними і специфічними політичними засадами ціннісних орієнтацій громадян у сфері влади.

Так, на Заході внаслідок ціннісної єдності базових засад раціоналізованої греко-латинської культури межі між соціальними сферами не настільки суттєві для втілення масових орієнтацій. В Україні ж ситуація інша. Зокрема, такі ніби привабливі риси українського національного характеру, як «душевність», «простота», «потяг до справедливості» і т. п., у своєму політичному переломленні часто набувають зовсім іншого звучання, утворюючи щільну культурну оболонку, непроникну для ідей певних морально-етичних норм. Орієнтована подібним чином особа втрачає здатність до компромісів з людьми, які не поділяють її базових цінностей, тобто її уявлення про «справедливість», «чесність», «порядність» тощо. Виникає ситуація постійного взаємного нерозуміння, і політика із простору *раціонального* регулювання конфліктів (що, власне, і робить її «мистецтвом можливого», реалізуючи чийсь інтереси в умовах конкуренції) перетворюється в поле гострої боротьби, непримиримості позицій і напруженості.

Не є винятком, що саме ці особливості соціального позиціонування особи — причому не лише в політичній сфері — і спричинили знако-

ву для України внутрішню неконсолідованість суспільства, прагнення до подолання якої втілювалося то в «українській національній ідеї», то в пошуках «інтегративної» і «державної» ідеології, то в інших формах утопічного консервативного мислення. У будь-якому разі, дезінтеграція соціальних і політичних зв'язків неодмінно зумовлює появу багатьох ліній напруженості, перевагу нерациональної поведінки і, врешті-решт — стійке неприйняття людьми загальноновизнаних норм і правил політичної гри.

Недостатня раціоналізованість і позанормативність системи політичної орієнтації громадян у публічному просторі наглядно проявляються в численних прикладах свавільства політичних акторів, в їхньому намаганні зайняти деяку унікальну (що знаходиться за межами правил) позицію. Навіть більше, саме ці культурні засади публічної позиції особи, можливо, і призвели до того, що в українській політиці формальна і неформальна нормативні системи діють паралельно одна одній, не маючи взаємних перетинань.

Досвід новітньої політичної історії України показує, що у нашій слабо інституціоналізованій демократії традиціоналістські політико-культурні структури і надалі відіграють роль функціональних механізмів, які забезпечують і «форми комунікації» в політичній системі, і механізм опосередкування інтересів, і реалізації рішень. Поза усім іншим, це свідчить про високу стійкість культурного поля української політики стосовно зовнішніх щодо нього цінностей, а також впливу соціальних і політичних трансформацій, що суттєво утруднює інкорпорацію в нього інокультурних елементів. За подібних умов культурна акомодация і тим більше культурний синтез надзвичайно ускладнені. Через те навіть найсучасніші комунікації, які транслюють цінності НПК в інші політичні простори, виявляються тут значно менш результативними в плані якісного перетворення масових пріоритетів.

У західному суспільстві вже за рахунок відносно органічної відповідності раціональних основ масових політичних цінностей природі політичної сфери демократія не просто програмує ментальні стереотипи, але й спирається на адекватні собі культурні структури. Не дивно, що в такого роду суспільстві політична культура громадян зазвичай співзвучна викликам часу. Але якщо «західна особа» завжди вважає себе як таку, що проживає в межах «сучасного світу», то українець, з властивим йому моралізаторським і при цьому споглядальним ставленням до влади і життя загалом, сприймає себе як «відсталого» від сучасності. І ця культурна, хронополітична травма заважає йому бути на рівні сучасних вимог до організації суспільства, політики, влади.

Пам'ятаючи про рутинізований характер динаміки будь-якого культурного організму, важко скільки-небудь оптимістично оцінити не тільки ближчі, але й довготермінові перспективи політичного розвитку українського суспільства. Зрозуміло, що в умовах глобалізації українська

політична культура неодмінно буде трансформуватися. Сучасні інформаційні потоки і комунікації почнуть поступово розмивати традиціоналізм і неліберальні практики. Однак на це знадобиться десятиліття. Причому не можна не визнати, що найновіші комунікації сприятимуть радше деполітизації (хоча б у зв'язку зі значним поширенням масової культури), ніж лібералізації і демократизації орієнтації громадян.

Отже, освоєння стандартів «світової політичної культури» (тобто тих стандартів, які задані процесами модернізації і демократизації) буде поєднуватися з дедалі більшим відчуженням громадян від політики і влади. І стверджувати, яка тенденція візьме гору, сьогодні в принципі неможливо. Зі значно більшою впевненістю можна прогнозувати посилення фрагментованості культурних основ української політики, хоч неясно, чи збережуться при цьому властиві їй якісні розколи (на лібералів і противників демократії, синьо-білих і помаранчевих, західників і євроазіатів тощо). Разом із тим вважається цілком очевидним, що інформаційні контакти українських громадян з носіями цінностей НПК навряд чи будуть мати будь-який політично значимий ефект. І звичайно ж — внаслідок історично різних завдань, що стоять перед українським і західним суспільствами, — комунікації НПК з українською політичною культурною якщо і дадуть ціннісний синтез, то на соціально обмеженій основі, і тому не зможуть більш-менш суттєво справити політичний вплив на владу.

Водночас на власному історичному ґрунті НПК неодмінно зміцніє та інституціоналізується, що, очевидно, потягне за собою зростання культурної (а отже, і політичної) дистанції України від Заходу. У будь-якому разі (навіть зберігаючи нинішній курс) правомірно говорити про майбутнє збільшення асиметричності в розвитку політичних зв'язків і соціокультурних контактів між цими контрагентами. А таке становище, безумовно, накладе певні обмеження на політичні комунікації між ними. Але чи призведе це до будь-якої форми ізоляції українського суспільства, чи ж під впливом нових політико-культурних реалій зміниться її державно-адміністративна система, поки ще не зрозуміло.

Усталені в суспільстві стандарти спілкування накладають свої обмеження і на технології комунікації. Оскільки культурні стереотипи передбачають застосування певних (у тому числі знако-мовних) способів кодування і передачі інформацій, які, зі свого боку, неодмінно обумовлюють структуру механізмів комунікації, темпи їх розвитку, характер їх функціонування в суспільстві, культура не просто детермінує застосування комунікативних технологій у політико-інформаційних обмінах, але й впливає на ефективність комунікацій у політичних контактах акторів зі споживачами інформації, що знаходяться за межами даного культурного поля. Така залежність простежується як у національному, так і історичному плані. Зокрема, історія західних демократій продемонструвала нерозривний зв'язок між еволюцією політичних комунікацій і

динамікою ціннісних засад організації публічної влади в політичній сфері (що виявилось в поступовій трансформації ідейної непримиримості політичних гравців у сучасні норми толерантності і політкоректності). У свою чергу, численні намагання щодо запозичення західних інститутів і їх соціальної і політичної адаптації до іншого національного контексту наштовхувалися саме на культурні перепони.

Тим часом, застосування нових комунікацій (яких підтримують сучасні електронні ЗМІ) — і у цьому один із найважливіших його культурних наслідків — доволі часто спонукає людей до діяльності, яка формується не за правилами відповідної політичної системи, а часом і взагалі знаходиться за рамками національних традицій. Ставши досить важливим механізмом внутрішнього саморозвитку культурного простору конкретних країн, комунікації передбачають постійне використання інокультурного матеріалу, тобто привнесених і не вкорінених у національній культурі стандартів політичного мислення і практичної діяльності. Саме від якості комунікацій залежить, як контактують між собою різні субкультурні утворення, чи здатні вони до зближення і синтезу спільних ціннісних структур, або ж результатом їхньої взаємодії виявляються дистанціювання і розкол.

Якщо розглядати стимульоване електронними комунікаціями міжкультурне спілкування країн і народів у координатах світової політики, то можна з упевненістю говорити про початок процесу формування єдиного геоменталітету, його політично значимих мегацінностей і орієнтацій. Стосовно ж більш загальної, власне культурної форми згаданих інтеграційних процесів, то на сьогодні культура завдяки комунікаційним технологіям перетворюється в геокультуру і починає відігравати дедалі значнішу роль у стратегічній політиці держав. Причому, на думку багатьох учених, такого роду мультиціннісна, «гібридна» (Дж.Томплінсон) мегакультура формується не тільки на стику національних культур, але й захоплює певний духовний простір у середині самих цих культур, відвойовуючи собі місце в системі духовних (у тому числі політичних) орієнтацій громадян¹⁰⁵.

Звичайно, внесок різних медіакратій у цей процес зовсім не однаковий. Особливу роль тут відіграє західна медіакратія, яка активізує створення неформальних плебісцитарних механізмів і вбудовує в утворений політичний дизайн мережеві відносини, сприяючи тим самим розширенню знань, перетворенню їх на необхідний ресурс розвитку політичного і культурного середовища. Характерні для Заходу форми застосування інформаційних технологій продукують в основному усвідомлені та органічні контакти представників різних культур, забезпечуючи конструктивну взаємодію влади і суспільства. При цьому у зв'язку з відсутністю масштабних маніпуляцій та інших методик, що штучно перекичують інформаційні обриси культур і політичну лінію держави, політична діяльність провідних акторів виявляється підлеглою природно

визріваючими людським перевагам, «нащупаним» часом темпам акомодатції (зближення і зрощення) ціннісних уявлень.

Найпоказовішим результатом такого типу спілкування влади і суспільства — масштабне поширення нової політичної культури, яка стала ледве не основним інструментом впливу Заходу на сучасні політичні стандарти. НПК не просто спирається на ліберальні переваги громадян, але й пропонує низку суттєвих перемішень у суспільних настановах, зокрема індивідуалізацію цінностей з посиленням їхньої соціальної складової, чітко виражений скептицизм стосовно лівих ідеологій і бюрократії, висунення на перший план принципів самоорганізації тощо. Коротше кажучи, нова політична культура протистоїть традиційним бюрократичним структурам, партіям та їхнім лідерам, віддаючи перевагу новим суспільним рухам і політиці, яка орієнтована на розв'язання конкретних проблем, підтримує прямий зв'язок із виборцями і спрямована на реалізацію їхніх потреб.

Звичайно, було б помилковим пов'язувати динаміку політико-культурного простору західної медіакратії включно з НПК. Однак поява НПК означає чіткий вектор еволюції цього простору. Масове поширення властивих їй настанов цінностей демонструє зростання статусних позицій індивіда у відносинах з владою і високий рівень розвитку партнерських взаємин між державою і суспільством.

Зовсім інший вигляд має той внесок, який робить у вітчизняну культуру міжнаціонального спілкування українська медіакратія, яка транслює в політичний простір притаманні їй образи і символи. Загалом доводиться констатувати, що сучасні комунікації активізують переважно ментальні структури архаїчного типу, різноманітні міфи і фобії, які відображають патерналістський спосіб політико-громадського позиціонування і підкріплюють авторитарний стиль влади.

Порівняно з ними стереотипи і цінності ліберального толку, що склалися за останні півтора десятиліття, займають явно підвладне становище. Навіть більше, переміщення у свідомості та політичній мотивації значної частини громадян, що сталися за роки незалежності, мають зворотний характер. Вони не встигли ще набуті сталих культурних контурів і тому навряд чи здатні протистояти масовим нашаруванням традиціоналізму в формуванні політично значимих комунікацій.

Водночас слід урахувувати, що в умовах медіакратизації влади традиціоналістські цінності — навіть якщо вони визначають домінуючий в суспільстві настрій — швидко залишають поле політики. Транснаціоналізація інфопотоку не дає змоги їм політично вижити і вони витісняються більш активними субкультурами, що формуються на основі інших типів ідентифікації і орієнтації. Звичайно, серед останніх ліберально-демократичні цінності можуть і не займати провідних позицій (поєднуючись з космополітичними чи, що ще гірше, екстремістськими ідеями). Не варто випускати з уваги, що інституціональний формат політичних

відносин здатний надати їм соціального спрямування, яке відповідає конституційним цілям відповідного суспільства. Хоч би там що було, під впливом медіапроцесів, як внутрішніх, так і зовнішніх, українське суспільство вже набуло тієї критичної культурної маси, яка може принципово трансформувати політичні комунікації.

Але поки що цього не сталося, внутрішньополітичні і численні зовнішньополітичні комунікації відчувають перевантаження, які нерідко відкривають і деформують наявні владні структури. У свою чергу, розвиток тіньових відносин і корупції в управлінських структурах країни порушує комунікативні зв'язки і сприяє зведенню «нових культурних стін», що заважає абсорбції українською політичною культурою цінностей інших культур, перешкоджаючи утворенню політично цілісної культури глобального світу.

Одне слово, сучасні комунікації провокують надто сильне внутрішнє *бродіння* української політичної культури, яке з часом здатне перетворити її із найрутиннішого компоненту політичного розвитку на найдієвіший. Проте остаточний перелом такого роду може відбутися лише в разі інтенсифікації контактів нашої держави з демократичними країнами. Тільки на цьому шляху українська політична культура, яка вже нині може й повинна розглядатися як складова частина протокультури майбутнього, набуде реальних історичних перспектив, звільнивши наших нащадків, яким ще доведеться інституціоналізувати стандарти і стереотипи політичного суспільства, що складаються сьогодні, від участі існування в «четвертому світі».

Примітки до розділу 17

1 Конституція України (1996 р. із змінами 2004 р.) / Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. — 2-е вид. / Упоряд. І.О.Кресіна. — К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2006. — С.215-271.

2 Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2006: Монографія / За ред. О.С.Власика. — К.: НІСД, 2006. — С.76.

3 Аслунд А. Парадокс євразійського росту // Россия в глобальной политике. — 2006. — №6.

4 Закон України «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.) // <http://www.rada.gov.ua>.

5 Закон України «Про Кабінет Міністрів України» (2007 р.) // <http://www.rada.gov.ua>.

6 Закон України «Про місцеве самоврядування» // <http://www.rada.gov.ua>.

7 Закон України «Про органи самоорганізації населення» (2001 р.) // <http://www.rada.gov.ua>.